

Glatz Ferenc

Kollektív felelősség – kollektív öngyilkosság

Miért? Miért kell hatvan év után ismételten beszélni a magyarországi németek kitelepítéséről? Kérdezték kollégáim, amikor az Országgyűlés Elnök Asszonyának megbízásából megkeresés érkezett hozzánk: segítsék a mai konferencia tudományos részének összeállításában és vállalják előadást. Magamnak is feltettem a kérdést. Személyes okom nincs, szűkebb családom nem volt érintett a kitelepítésektől. (Noha valamelyik atyai ősapám Niederösterreichből vagy Sziléziából vándorolhatott be vagy kétszáz éve.) De annál több az okom, mint történészek, vagy a közéletben részt vevő embernek, hogy segítsék a kitelepítések következményeinek és a kitelepítések céljainak felidézésében. Történészként, gondolkodva az elmúlt két évtizedben a 20. századi magyar történelem társadalmi-gazdasági-lleki tragédiáiról, mindegyre a közép-kelet-európai és így a magyarországi kitelepítések következményeibe botlottam. És napjaink európai vagy közép-kelet-európai új fejlődési irányait figyelve, mindegyre előtörnek olyan jelenségek, amelyek ott munkáltak már a térség közgondolkodásában a kitelepítések politikájának korában is. Az eszmecserében, kollégáimnak öt tézist fogalmaztam meg, amelyet erről a céduláról itt most ismertetni szeretnék. Mintegy indoklásul is: miért tartom fontosnak, hogy politikusok, történészek, közéleti emberek beszéljünk e témáról.

Első tézisem: a kitelepítésről és következményeiről beszélnünk kell, mert csak gazdasági-társadalmi következményeinek feltárása és átgondolása után győződhetünk meg arról, hogy a kollektív felelősség eszméjétől nemcsak a kitelepítettek szenvedtek, hanem az egész társadalom. A kollektív felelősség eszméje a kollektív öngyilkosság gyakorlatához vezet. És ettől szenvedünk még ma is.

Második tézisem: beszélni kell a kitelepítésekről nyíltan, ahhoz hogy a második világháborúhoz vezető okokat megismerhessük és a háború következményeit magunkban, lelkileg lezárjuk.

Harmadszor: beszélni kell a kitelepítésekről azért, hogy eljussunk a közép-kelet-európai kisebbségi konfliktusok feloldásához.

Negyedszer: beszélni kell a kitelepítésekről azért, mert a kitelepítések képviselte kirekesztés politikája a 21. század demokrácia-deficitjeinek az egyike lehet, és napjainkban is élénk veszély.

Ötödször: anélkül, hogy a kitelepítések szülőeszméjéről a totális nemzetállam gondolatáról és ennek következményeiről ne beszéljünk nyíltan, anélkül nem tudjuk Európa jövőjét magunk előtt tisztán látni. Hogy ugyanis kinek az Európáját építjük fel. Az államok vagy a polgárok Európáját?

De nézzük sorban az érveimet.

Kollektív felelősség – kollektív öngyilkosság

Első tézisem: a kollektív felelősség eszméjének alkalmazása a gyakorlatban kollektív öngyilkossághoz vezet. Milyen tényeket soroltam fel e mellett érvelve? Emlékeztettem: 1985 októberében egy nyilvános előadásban a szovjet megszállta Közép-Kelet-Európa működésképtelenségéről beszéltem. Ebben a működésképtelenségben benne rejlik a szovjet politikai rendszer működésképtelensége, de ha mélyebbre, a társadalmak mindennapjaira tekintünk, azt látjuk, hogy e működésképtelenség első számú oka az a kirekesztés-sorozat, amelyet a közép-kelet-európai államok 1938-1948 között elkövettek etnikai-vallási-politikai és szociális kisebbségeikkel szemben. Kezdődött azzal, hogy elpusztítottak faji alapon 6 millió

zsidót, akik a közvetítő kereskedelem, a szolgáltatás, az értelmiségi-tisztviselői munka legkiválóbbjai közé tartoztak, a két tenger, az Északi- és az Adriai-tenger között. Azután kiűzték – nem kitelepítettek – etnikai alapon mintegy 10 millió németet (1944-1947). Akik a térség – a magyar, lengyel, cseh, szlovákiai, délszláv területek – iparosságának, parasztjainak, műszaki szolgáltatóinak derékhadát képezték. (Ugyanezt tették természetesen a korban a csehszlovákiai magyarokkal, a szovjet területek lengyeleivel.) Utána következtek a kollektív felelősségre vonások politikai alapon. Kirekesztették – illetve az akkori őrségváltók kirekesztették – a két tenger között az évszázados adminisztráció szakértő tisztviselőit. Mondván, ők a régi rendszer képviselői. Azután következtek, az osztályalapú kitelepítések, kirekesztések. Megfosztották évtizedek alatt összegyűjtött javaiktól és részben ki is telepítették lakóhelyeikről az ún. burzsoákat. Szakértelemmel gyakorolt foglalkozásukat feladni kényszerítették a legjobb paraszterőket, lekulákozva őket. Azután a munkásság legjobbjai a szakmunkás-réteg következett, akit le-munkásarisztokratáztak. Hát csoda, hogy működnek még egyáltalán ezek a rendszerek! És nem csoda, hogy így működnek, ahogy ma - mondtuk 1985 őszén. Vagyis a kollektív felelősség bélyegétől nemcsak azok szenvednek, akiket üldöztek, üldöznek, hanem az egész társadalom. A kirekesztők is. Ezért beszélhetünk arról, hogy egy csoport kollektív felelősségre vonása, kirekesztése az egész közösség kollektív öngyilkosságához vezethet. A történészeknek és a politikusoknak a kitelepítésekben, a kirekesztésekben – legyen szó németekről, magyarokról, lengyelekről, vagy a Balkánon bolgárokról, görögökről, törökökről – nemcsak az emberi jogok sérelmét, az etnikai-vallási szabadság megsértését kell látniok, hanem a társadalom egész munkaszervezetének sérülését.

De tisztelt kollégáim, amikor történészbarátaimmal e konferenciáról, ennek aktualitásáról beszéltem, nemcsak a múlt teljesebb megismerése mellett érveltem. De azt is kérdeztem magunktól: vajon most, 2007-ben nem érezzük még mindig ezeknek a két generációval ezelőtti milliós nagyságrendű kirekesztéseknek hatását? Hiszen a mintegy 18-20 millió fő – jobbára a helyi középrétegek, szakmai képzettség alapján lett középrétegek - kiesését egy társadalom két generáció alatt nem tudta pótolni! Érezzük ezt, amikor a vidéki térségekben, legyen szó feldolgozóiparról vagy élelemtermelésről, vagy az új kihívásokat közvetítő kereskedők hiányáról beszélünk, vagy amikor országos, sőt regionális méretekben a vállalkozói szellem és magatartásforma hiányáról beszélünk.

A második világháborút be kell fejezni

Második tézisemhez, hogy ugyanis a kitelepítések nyílt tárgyalása nélkül a második világháborút nem tudjuk lezárni, felsorakoztattam az 1987. márciusi emlékemet. És ott elmondott megfontolásaimat.

1987 márciusában először mi, a Magyar Tudományos Akadémia történészei a kitelepítésekről nemzetközi konferenciát rendeztünk. Először Európában az akadémiai tudományosság szintjén. Ezen a nemzetközi konferencián mondtam: a hidegháború egyik alkotóeleme máig az, hogy nem fejeztük be a második világháború alatt ejtett jogsérelmek és érzelmi sérelmek orvoslását. És az, hogy hozzá sem kezdtünk a háború után ejtett jogsérelmek és érzelmi sérülések orvoslásához. Sőt még csak nem is beszélünk e sérelmekről. És nem beszélünk a kirekesztők ostobaságáról. És ők sem hajlandók, akik itt élnek közöttünk erről önkritikusan beszélni. És nem tudjuk a térség – így a magyarság – nemzeti tragédiáit sem őszintén felmérni. És nem vagyunk képesek, ha kell, önkritikával magunkban is megtalálni a korábbi tragédiák – legyen szó az első vagy második világháborút lezáró békék tragédiáiról – előidézőit.

Nézzük, hogyan kerültek ide azok a népelemek, akiket mi „kollektív” felelősségre vonással illettünk? Nézzünk ezekre az emberekre, mint termelő, környezetüket alakító munkásemberekre. Ne csak, mint valamiféle „nemzeti” vagy „vallási” eszme hordozóira... Ezek a népcsoportok – különböző etnikumú, németek, csehek, morvák, olaszok – különböző

vallású – zsidó, mohamedán, görögkeleti – emberek nem etnikai-vallási közösségeiknek kerestek új foglalkási területeket, amikor idejöttek. Nem valamiféle nemzeteszme előretolt örseiként jöttek ide, vagy vallási nézeteik terjesztőiként, hanem mint munkavállalók. A Kárpát-medencében – de általában a közép-kelet-európai térségben – munkaerőhiány lépett fel a 12-14. században először az élelemtermelés, majd az ipar és bányászat, a fémművesség, a pénzgazdálkodás terén, ez magyarázza a térségbe áramló nyugat-európai, de hasonlóan kelet-európai elemek – a különböző északi szlávok, besenyők, kunok, jászok – betelepülését. És ugyanilyen munkaerőigény jelentkezik a török kiűzése után, a 18. században. Ekkor telepítik be a németek jelentős részét – a frank, sváb, bajor – területekről. A bozót feltörői, gazdasági tisztviselők, kézművesek ők. És ahogy haladt előre a térség újra-beilleszkedése Európába, úgy jöttek folyamatosan a közvetítő kereskedelem avatott működtetői, a görögök, örmények, zsidók. –Majd amikor a következő században, a 19. század második felében, az ipari-technikai forradalom eléri a térséget, újraélnék a bevándorlási hullámok: osztrák-német-morva-olasz iparosok jönnek, akik a műszaki, az oktatási-egészségügyi szolgáltatások tisztviselői, bolgárkertészek, majd a világpiacon és a kis helyi pénzügyletekben iskolázott zsidó hitű emberek. De ugyanígy áramlott ki a Kárpát-medence peremvidékére az ország belsejéből a magyar etnikumú középréteg, ahogy haladt előre a peremvidékeken az államigazgatás, a műszaki igazgatás. Mindez magyar nyelven. Igényelve a már a családban is magyarul iskolázott, vagy a magyarsághoz asszimilálódott tisztviselőket. És ennek, az ipari-technikai forradalom áldásait hasznosító nagy népességmozgásnak részeként áramolnak le az északi hegyvidékről az Alföldre a szlovákok, ahol hiányzott a tömeg-élelemtermeléshez a munkaerő. Ezek itt mindnyájan államalkotók, a helyi munkaszervezet működtetői voltak. Ez a népességmozgás szülte a modern Magyarországot. És szült egy csodálatosan sokszínű magyar kultúrát. Sokszínűséget a szokásrendben, ami megmutatkozik énekben, zenében, irodalomban, viseletben és sokszínűséget a munkamegosztásban. Hiszen a magyarok, németek, zsidók, szlovákok, bulgárok, délszlávok Magyarországa mindmegannyi foglalkozási ágazat egymáshoz illeszkedését hozta magával. (De ugyanezt elmondhatnák a lengyelek, a csehek is.) Az 1940-48 közötti kiűzések és kitelepítések, közöttük a németek kiűzése, majd a szlovák-magyar ún. lakosságcsere, ezt a több évszázados szerves társadalomépítkezést szakították meg.

Azt azután a magyar nemzettudat – és a magyar nemzeti történelem – egyik legnagyobb tragédiájának neveztem és tartom ma is: hogy éppen azt a két népelemet, a németeket és a zsidókat tagadta ki legradikálisabban, akik egyetlen négyzetcentimétert nem akartak kiszakítani a történelmi magyar államból. Ahogy a német kultúra legnagyobb tragédiájának neveztük azt, hogy épp azt a népelemet taszította ki, amely népelem, a zsidóság, németül beszélt és külföldön a német kultúra legjobb képviselője volt. Az önkritika a belső erkölcsi erő mutatója. Nekünk képeseknek kell lennünk önkritikára, ha kell bocsánatkérésre, hogy erkölcsi erőnket megőrizzük.

Közép-Kelet-Európa kisebbségi konfliktusainak feloldásáról

Harmadik tézisémet: hogy ugyanis a kisebbségi konfliktusok Közép-Kelet-Európában nem oldhatók fel anélkül, hogy a kitelepítésekről történelmi-politikai összefüggésekben beszéljünk – a következő érvanyagomat adtam elő a kollegáimmal folytatott eszmecsereben. És ezt most röviden összefoglalom.

1991-92-ben a szovjet megszállás visszahúzódása után, számunkra, akkor fiatal értelmiségiek számára izgató kérdés volt: vajon a szovjet rendszer idején visszaszorított közép-kelet-európai etnikai-vallási maradék-sokszínűség életképes, azaz korszerű lesz-e? A nagy globális gazdasági-politikai-termelés-szervezési rendszerek világában megmaradhatnak-e a kis lokális kultúrák? Egyáltalán: milyen intézményrendszert kíván a sokszínűség megtartása? És izgató kérdés volt: vajon nem lesz-e a közép-kelet-európai etnikai, vallási

sokszínűség – a szovjet visszahúzódása után a felszínre tört – konfliktusaival a mi európai integrációnk egyik akadály? Hogyan lehet megelőzni a térség évezredes sajátosságából eredő nemzeti háborúskodásokat, amely abból származik, hogy az államigazgatási határok és a nemzetek szállásterületének határai nem fedik egymást?

Ismét a „mi vezetett ide” kérdést tettük fel magunknak. Azt mondtuk: ma már teljesen egyértelmű, hogy a területi revízió, a határok változtatása – még ha az a jelenleginél jobban is követné a nemzeti szállásterületeket, Európában nem fogadható el. Nézzük, milyen megoldásokkal kísérleteztek elődeink eddig. Azt mondtuk, és mondjuk ma is, hogy az 1918-ig alkalmazott recept emészthetetlen volt a térség soknemzetiségű lakosságának: elfogadhatatlan volt az asszimiláció, egy német és magyar többséget létrehozni az Osztrák-Magyar Monarchiában és e térségben. Az ipari-technikai forradalmak, a tömeges értelmiségképzés korában nem fog belenyugodni egyetlen népcsoport sem, hogy anyanyelvén ne jusson el a legfelső képzési rendszerbe. A tömeges demokrácia korában nem lehet szociális hátrányba szorítani népcsoportokat, mert azok nem az állami többség nyelvét beszélik. Sem 1918 előtt, sem ma. Az Osztrák-Magyar Monarchia vezetői ezt a tömegigényt nem ismerték fel és az államszervezet összeomlott. Nem volt működőképes az a rendszer, amelyik nem adott lehetőséget az emelkedésre csak német és magyar nyelven... A második megoldás 1920–1945 között alakult ki. Amikor az állami határokat tologatták ide-oda. Először 1919-20-ban a nagyhatalmak ún. nemzetállamokat próbáltak teremteni ebben a soketnikumú térségben. De ez az államrendszer elvi alapjaiban semmivel nem volt jobb, mint az 1920 előtti. Igaz, lehetővé tette a nem magyar és nem német anyanyelvűeknek a teljes körű anyanyelvi képzést. De nem csak hogy a korábbi államrendszerhez hasonló több nemzetiségű államokat hozott létre, hanem a térségben részben állami szintre emelte az etnikai konfliktusokat, részben felelevenítette a korábbi századokban alkalmazott népiirtási technikákat is. Az európai etnikai konfliktusok utóbbi százéves történelmében szinte egyedülálló az, ami például ekkor történik Lengyelországban: megjelenik a nyugodtan genocídiumnak nevezhető népiirtás az ukrán kisebbséggel szemben, koncentrációs táborokkal, tömeggyilkosságokkal. Aminek hagyományát és történelmi kihatását az európai történetírás máig nem dolgozta fel, pedig amelyek kegyetlensége és mérete meghaladta a jugoszláv Milosevics későbbi, korunkban felháborodást keltő akcióit. Az 1920. évi nemzetállami határok fenntartását 1938 - 42 között határtologatási korrekciókkal akarták a nagyhatalmak fenntartani. Igaz, hogy közelebb jutottak az állami és az etnikai határok egymáshoz, de az új képződmények szintén telve voltak nemzeti kisebbséggel. Ezután következett a második, a nemzetállami „recept” korrekciója, a totális nemzetállam-teremtés politikája: a kitelepítések politikája. 1941-48 között már nem a határokat akarták ide-oda tologatni, vagy az 1918 előtti receptet követve, az államon belüli nemzeti kisebbségeket asszimilálni, hanem a kisebbségi népcsoportokat áttelepíteni abba az államba, ahol nemzettestvéreikkel többséget képeztek. És ez elfogadott – mondhatnánk – általánosan elfogadott alapelv lett az európai politikában. Az elvek különböző államokban szinte egy időben fogalmazódtak meg, 1938 őszén. Utolsó kísérlet volt ez arra, hogy az államokat egynemű etnikai közösségek lakják. 1941-ben elkezdődött a bukovinai székelyek Magyarországra telepítésével, a Romániával való szerződés szellemében, és tartott e politika 1948-ig. És 1948-ra – majd nyilván kolleganóm előadása erre rávilágít még a mai napon, e konferencián, miért – teljesen csődöt mondott. Tény: világossá vált 1948-ra, hogy a kitelepítés sem lehet sikeres eszköz az etnikai konfliktusok kezelésében. – A harmadik receptet a szovjet rendszer hozta magával: elvileg az etnikai-vallási identitást idejétmúlt emberi identitásnak fogta fel, az állampolgári identitást, illetve az osztályidentitást emelte mindenek fölé. A gyakorlatban adott ugyan kisebbségi jogokat, és felszámolta mind a kitelepítések rendszerét, mind a kisebbségek kollektív jogfosztását, de a nemzeti és vallási identitást átmeneti jelenségként értékelve az egyes nemzetállamok kommunista vezetőinek engedte át a nemzeti többség és kisebbség viszonyának állampolitikai kezelését. A kisebbségi

jogok gyakorlásának keretei, az állami „nemzetiségi” szövetségek államonként különböző módon működtek, Magyarországon a kádári politikai gyakorlatban a kisebbségek kultúrájának őrzésében volt szerepük. (Hasonlóan a romániai, csehszlovákiai, vagy a bulgáriai, vagy a valóban eredményes jugoszláviai kisebbségi állami szervezetekhez.)

1991-ben mi azt mondtuk: le kell vonni e három kísérlet sikertelenségéből a következtetést: nem asszimilálni, nem határokat módosítani – hiszen erre az európai politikai gyakorlat ott sem ad lehetőséget, ahol netán ez „etnikai elv” ezt követhetné – viszont, ha nem, akkor teljes területi-kulturális autonómiát biztosítani a területileg együttlakó kisebbségeknek és egyéni kulturális autonómiát biztosítani minden állampolgár részére. Ehhez a tézishez le kell számolni a nemzetállami elv korlátlan érvényesítéséről, amely a kitelepítésekben-kiűzésekben nyilvánult meg. Egyszer és mindenkorra fel kell számolni a kiűzések-kitelepítések minden jogi és gondolati hagyatékát.

Az európai demokráciák hiányosságairól

Negyedik tézisem: az európai kitelepítések összehasonlító tanulmányozása felhívhatja a figyelmünket az utóbbi években, így a 2006–07-ben jelentkező közép-kelet-európai „demokrácia-deficitek”-re. Pontosabban arra: a politikai demokrácia rendszere még nem garancia a társadalom egészséges működésére. Röviden ismertettem barátaimmal – e konferencia fontosságát is alátámasztva – gondolatmenetemet. És megismétlem azt itt, ma is.

Azt hittük a politikai rendszerváltás során sokan, még azok is, akik Nyugaton iskoláztunk, mint jómagam, hogy a demokratikus parlamenti rendszer spontán módon gerjeszti a demokratizálási folyamatokat a társadalmi élet mindennapjaiban. És ezzel spontán módon fogja oldani a társadalmi előítéletek görceit, a politikai demokrácia teremtette nyilvánosság fórumain tisztázódnak majd a félreértések, hallatszanak olyan érvrendszerek, amelyek méltányosságra nevelnek a vitapartner iránt. Most, a politikai rendszerváltás utáni 17. esztendőben be kell látnunk, hogy sok mindenben túlértékeltük a politikai demokrácia spontán erejét a társadalom és a közgondolkodás átalakításában. Az európai kitelepítések – sőt általában a kirekesztések – politikájának példája is beszél erről. Az utóbbi évek történeti irodalmában ténszerűen igazolják fiatal kutatóink, hogy mennyire a német nemzetiszocialista és a szovjet államszocialista diktatúrák politikai gyakorlatában gyökerezett a „kitelepítés”, mint társadalompolitikai eszköz. Figyelmeztettük őket a tényre: a kitelepítés gondolata, szinte hónapra egy időben a hitleri elképzelésekkel, megjelent a cseh Eduard Benes gondolkodásában is, aki az akkori Európa egyik legkövetkezetesebb demokratájának számított. A politikai demokrácia technikájának érvényesülése még nem gátolja meg a kirekesztéseket. Sőt, mivel – érthetően – legszentebb tézise a többség uralmának mindenkor elismerése, a demokrácia politikai rendszere önmagában nem védi meg sem a politikai, sem a szociális, sem az etnikai-vallási, sem az egyéb kisebbségeket. Nem fog eltűnni tehát a kirekesztés hagyománya gondolkodásunkból önmagának a demokratikus politikai technikának hatására. Messze vezetne, messze túl e konferencia témahatárain, azt elemezni, hogy a demokrácia intézményrendszerének hatékonysága mennyire függ a működtetők, mindenekelőtt az aktív politikusok viselkedésétől. S hogy e korábban feltételezett spontán mechanizmusok azért sem fejlődnek ki, mert a mi „bolsevik” demokráciánk, ahol az 51% mindent visz, és ahol nincs méltányosság, mennyire szülnek radikalizmust és szélsőségeket a 49%-ban. S hogy ez a parlamenti erőszakosság mennyire szülhet parlamenten kívüli erőszakot. Amely a demokratikus rendszer egészét átjárhatja. S hogy a kisebbségekkel szembeni magatartás maga is egy „méltányosság” a többség részéről, amelynek magatartásformája, ha kivész általában, miért éppen a kisebbségekkel szemben maradna fenn?...

Vita a jövő Európájáról

Ötödik, utolsó tézisem: anélkül, hogy a kitelepítésekről nyíltan ne beszéljünk, nem tudunk őszintén beszélni az Európai Unió jövőjéről sem.

A magam részéről a kitelepítésekben (és kiűzésben) a nemzetállam elvének utolsó fázisát – ha úgy tetszik –, kitejjesítését látom. Akik ezt formába öntötték, azok rendelkeztek egy nagyon is határozott Európa-képpel. Európa jövőjéről is beszéltek minduntalan. Azt is mondhatnám – az 1941-1948 közötti időket beillesztve Európa máig húzódó történelmébe –, aki az „egy nemzet–egy állam” elvét következetesen képviseli, az előbb-utóbb eljuthat (visszajuthat) a kitelepítések, vagy a kirekesztések vállalásához. Márpedig mi azt kérdezzük 1992 óta és ma is: kinek az Európáját építjük mi? Az államok Európáját, vagy a polgárok Európáját? Én ahhoz a csoporthoz tartozom Európában, aki a polgárok Európáját akarja építeni. Egy olyan Európát – Európai Uniót –, amelynek határai között szabadon mozog az egyén, a kultúra, a termék, és ahol az államok mind több jogosítványt adnak át az új területigazgatási egységnek az Európai Uniónak, illetve a társadalomnak, és ahol az államok mindinkább szolgáltató funkciókat vesznek magukra. A lokális egészségügyi, kulturális, természetgazdálkodási és rendfenntartó-jogszolgáltatási funkciókat. Márpedig a szolgáltató állam etnikai-vallási hovatarozástól függetlenül minden polgárának tartozik a jogok szolgáltatásával. A hitleri nemzetállami eszme éppúgy, mint a demokratikus alapon építkező (Benes-i, de ugyanígy beszélhettem volna a korabeli magyar polgári demokrácia vezetőiről is) totális nemzetállami eszme szemben áll tehát a mi Európa-eszményeinkkel. Nem találok véletlennek, hogy e téren szemléleti konfliktusunk csak azzal a politikai vezető réteggel van ma a szomszédban, amelyik a nemzetállam elvének kitejjesítését fontosabbnak tartja, mint a polgárok szabadságjogait a kulturális-szociális érvényesüléshez, az esélyegyenlőséghez. És ilyen értelemben, nem hajlandó önkritikusan beszélni a kitelepítések politikájáról 1938-1948 közötti időkből. Kedves kollégák, tehát mi ma itt nemcsak a történelemről vitatkozunk, hanem Európa jövőjéről is. Nemcsak történészek közötti vitákról van itt szó, hanem az európai polgárok közötti vitáról, a következő generáció jövőjéről szóló vitáról.

Tisztelt Hölgyeim és Uraim!

Én, mint kutató-történész, oktató tanárember szeretnék köszönetet mondani a politikusoknak, akik ezt a konferenciát kitalálták, megszervezték, összehívták, szeretnék köszönetet mondani a német állam politikusainak, hogy ilyen magas szinten képviseltetik a németiséget, és még egyszer szeretnék külön köszönetet mondani a hazai németeknek, akik segítenek abban, hogy mi a polgárok Európája keretén belül egy sokszínű, a magunk etnikai, kulturális gyökereire büszke polgári társadalmat tudjunk építeni.

Köszönöm a figyelmüket.